

UOT 39

N.A.Qarayeva
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
garayevanurangiz@gmail.com

KEÇMİŞ MƏİŞƏTDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN MADDİ-MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.73.02.2025.046>

Açar sözlər: *parça, boğça, örtük, süfrə, divar bəzəkləri*

Keçmiş məişətdə Azərbaycan evlərinin daxili interyerinin tikmə məmulatları ilə bəzədilməsi bir ənənə olmuşdur. Hər bir yaşayış evinin bəzədilməsində istər Şərq ornamentlərinin, istər İslam mədəniyyətinin, istərsə də türkdilli xalqların adət-ənənələrinin təsiri daim özünü büruzə vermişdir. Sosial mənsubiyyətindən və maddi imkanından asılı olaraq bu zəruri məişət əşyaları ailənin məişətində bu və ya digər dərəcədə istifadə edilmişdir. Məişətdə geniş istifadə olunan bu maddi nümunələr xalqın tarixini, dünyagörüşünü və fəlsəfəsini özündə əks etdirir.

Məqalədə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində xalq məişətində istifadə edilən parçadan hazırlanan məmulatlar geniş yer almışdır.

Н.А.Гараева

ПРИМЕРЫ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ, ИСПОЛЬЗОВАВШИЕСЯ В БЫТУ В ДРЕВНОСТИ

Ключевые слова: *ткань, связка, покрывало, скатерть, настенные украшения*

В древние времена было принято украшать интерьеры азербайджанских домов вышитыми предметами. Влияние восточных орнаментов, исламской культуры, обычаев и традиций тюркоязычных народов всегда было заметно в декоре каждого жилища. В зависимости от социального статуса и материальных средств, эти необходимые предметы быта использовались в разной степени в бытовой жизни. Эти материальные образцы, широко используемые в бытовой жизни, отражают историю, мировоззрение и философию народа.

В статье представлен широкий ассортимент текстильных изделий, используемых в бытовой жизни людей, сохранившихся в Национальном Музее Истории Азербайджана.

N.A.Garayeva

EXAMPLES OF MATERIAL CULTURE USED IN THE WAY OF LIFE IN ANCIENT

Keywords: *fabric, bundle, cover, tablecloth, wall decorations*

In ancient times, it was customary to decorate the interior of Azerbaijani houses with embroidered products. In the decoration of each dwelling the influence of oriental ornaments, Islamic culture, customs and traditions of Turkic-speaking peoples was always traced. Depending on social affiliation and material opportunities, these necessary household items were used in the way of life to a greater or lesser extent. These material patterns, widely used in way of life, reflect the history, worldview and philosophy of the people.

The article presents a wide range of fabric items used in the way of life of the people, preserved in the National Museum of History of Azerbaijan.

Hələ qədim zamanlardan başlayaraq parça ölkələrin güc və sərvətini göstərən rəmz kimi qəbul olunan mühüm beynəlxalq ticarət məhsulu olmuşdur. Ölkə ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılardan məlum olur ki, burada bədii tərtibata malik parça istehsalı hələ eramızdan əvvəl mövcud olmuşdur. Arxeoloqların 1946-1953-cü illərdə Mingəçevir şəhəri ərazisində apardıqları qazıntılar nəticəsində erkən antik dövrə aid parça qalıqları aşkar edilmişdir. Hazırda bu parça qalıqları Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyin ekspozisiyasında nümayiş olunur [4].

Xalqın bədii-estetik zövqünün göstəricilərindən biri sayılan parçalar, həm də sənətkarların yaradıcı təxəyyülünü əks etdirirdi. Müxtəlif materiallardan hazırlanmış parçalar, onların rəngi və naxışları hər bir xalqın yüzilliklər boyu formalaşmış zövqünün, mədəniyyətinin təzahürüdür. Azərbaycanın müxtəlif ticarət yollarının qovşağında yerləşməsi burada istehsal edilən ipək, pambıq, yun və s. parçaların digər ölkələrə satılması üçün geniş imkanlar yaradırdı. Parça istehsalında müxtəlif toxucu dəzgahlardan istifadə olunurdu. Dəzgah toxuculuğunun meydana gəlməsi yun, kətan, pambıq və ipək parça toxuculuğunun sürətli inkişafına rəvac vermişdir. Toxuculuq dəzgahı hörmə əməliyyatından toxuma texnikasına keçid mərhələsində qədim dövrə xas olan texniki vasitələr içərisində ən mürəkkəb əmək aləti idi [5, s.260]. Parça istehsalında görkəmli yer tutan toxucu dəzgahının yaranmasını F.Engels insan cəmiyyətinin həyatında metal emalının roluna bərabər tarixi nailiyyətlərdən hesab edir [11, s.311].

Ölkəmiz ərazisində istehsal edilən parçalar yüksək bədii keyfiyyətə, davamlılığa və inkar olunmaz gözəlliyə malik idi. Yunan alimi Heradot (484-425) qeyd edirdi ki, “O torpaqların meşələrində elə ağaclar var ki, yerli əhali onların yarpaqlarını əzir, müəyyən qədər su əlavə edir, nəticədə əldə

olunmuş məhlul vasitəsilə geyindikləri paltarların üzərinə naxışlar işlənir. Həmin naxışlar silinməzdir və parça köhnələndikcə qədər onun üzərində qalır” [10, s.7].

Azərbaycanın dağətəyi ərazilərində yabani halda bitən lifli bitkilər ibtidai parça toxuculuğunun ilk və ən sərfəli xammalı olmuşdur. Ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif adlarla (kəndir, çətənə, vic, sigəzi və s.) bəlli olan bu lifli bitkinin istehsal xassələrinin mənimsənilməsi, xüsusilə onun saplağını təşkil edən elastik və zərif liflərin cecədən ayrılıb təmizlənməsi yollarının tapılması parça toxuculuğunun meydana gəlməsi üçün zəmin yaratmışdır. Parçalar, əsasən, saya və naxışlı olmaqla iki növdə istehsal olunurdu. İstehsal texnologiyası baxımından Azərbaycanın ənənəvi parça növlərinin hamısı ərş (uzatma, çillə) və arğac (atma, lülə, araqatı) olmaqla, toxuma liflərinin bir-birinə perpendikulyar keçirilib, çal-çarpoz edilməsi nəticəsində hazırlanmışdır [6, s.53].

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ V-VI yüzilliklərdə ölkə ərazisində yüksək peşəkarlıqları ilə seçilən xeyli sayda parça ustaları fəaliyyət göstərirdi. Onların ərsəyə gətirdikləri bədii zövqlə bəzədilən parçalar Azərbaycan hədudlarından kənarda da tanınırdı. Belə ki, Azərbaycana gələn müxtəlif səyyah və coğrafiyaşünaslar, tarixçilərin günümüzə qədər gəlib çatmış qeydləri əsasında hələ orta əsr dövründə ölkəmizin ərazisində nəinki öz ehtiyaclarını, tərəqqi edən zövqünü ödəmək üçün bahalı parçalar hazırlandığını, həm də burada istehsal edilən parçaların yaxın və uzaq xarici ölkələrə də daşındığını əminliklə iddia etmək mümkündür. Yüksək dəyərləndirilən ecəzkar parça nümunələrinə Venesiyada, Genuyada, Hollandiyada, Fransada, İngiltərədə, eləcə də və Rusiyada da hər zaman yüksək tələbat duyulmuşdur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda xeyli sayda müxtəlif çeşidli parça nümunələri qorunub saxlanılır. Bu parçaların ən qədimi XVI əsrə – Səfəvi dövrünə aiddir. Səfəvilər dövründə bədii toxuculuğun ən yüksək səviyyəyə çatması danılmaz faktdır. Bu dövrdə Azərbaycanda bədii parça istehsalı sənayesi təşkil olunmuş və yüzdən çox müxtəlif parça növləri toxunmuşdur [2, s.115]. Sənətşünas Gülsüm Əliyeva qeyd edir ki, “Məhz bu dövrdə Azərbaycan toxuculuğu milli sənaye şəklini almış, istehsal olunan bədii parça və tikmə məmulatı Avropa bazarlarında “səvəfi”, “qızılbaş”, “İran” markaları ilə tanınmış və dünya şöhrəti qazanmışdır” [3, s.4].

Dekorativ-tətbiqi sənət əsərinin, xüsusən də parça materiallardan hazırlanan əşyaların insan üçün əhəmiyyəti və rolu əvəzolunmazdır. Parçaların vahid təyinatı olmadığı üçün bir parçadan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunurdu. Məsələn, eyni parçadan həm geyim, həm də müxtəlif məişət əşyalarının hazırlanmasında istifadə edilə bilərdi. Belə

məişət əşyaları sırasına boğçaları, süfrələri, örtükləri, divar bəzəklərini və s. misal göstərə bilərik.

Demək olar ki, tarixin bütün dövrlərində köçəri həyat tərzini keçirən türklər əşya, yemək və geyimlərinin qorunub saxlanması və özləri ilə aparılması üçün müxtəlif materiallardan hazırlanmış əşyalardan istifadə etmişlər. Köç zamanı istifadə edilən sandıqlar ağır zəhmət tələb etdiyinə görə türk xalqları xurcun, çuval, kilim və kök boyaları ilə toxunmuş müxtəlif bağlamalardan istifadə etmişlər. Fərqli ölçü və rənglərdə bədii sənət əsəri olaraq hazırlanan bu məhsullar ilkin olaraq geyimlərin qorunması və çirklənməsinin qarşısını almaq məqsədi daşısa da, zaman keçdikcə ayrı-ayrı məqsədlər üçün də istifadə edilməyə başlamışdır.

Tarixi keçmişimizə söykənən boğçanın türk xalqlarının mədəniyyətində önəmli yeri vardır. Əski türklərdə “torba” mənasında işlənən “Boq” sözü “ça “ şəkilçisi əlavə edilməklə “boqça”, “torbacık”, “kiçik çanta” mənasında işlənir. “Boğulmaq”, “böğmaq”, bağlamaq mənasını verən “boq” sözü Mahmud Qaşğariyə görə, əşya qoyulan heybə və ya boğça kimi qəbul edilir [9, s.275]. Boy bağlamaq, yəni boğça bağlamaq da türklərin çox keçmişdən bəri işlədikləri sözdür. Qaşğari qeyd edir ki, türklərin geyimlərini boğmaq ilə başqa şeylə bağlamaq arasında bir ayrılıq yaratmaqları türk mədəniyyət tarixi baxımından çox dəyərlidir. Belə ki, Mahmud Qaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərində “boqça” mal saxlayan bağlama, çanta, xurcun kimi qeyd edilmişdir [9, s.298]. Çin mədəniyyətində də boğça mühüm yer tutur. Bahəddin Ögel yazır ki, “Çinlilərin buuçi adlanan boğça tipi Batı moqollara qədər yayılmışdır [8, s.158]. “Boğça” sözü bir çox lüğətlərdə fərqli mənələrdə işlənmişdir. Məsələn, bir-birinə bağlanan dördkünc parça; dəstəyə qoyulmuş geyim əşyaları; bəy evinin nişanlı qıza, nişanlıların bir-birilərinə, yaxud evlilərin qarşı tərəfin qohumlarına göndərdiyi hədiyyələr; baş örtüyü; hətta, bir bağlama çörək kimi də yozulmuşdur. Lakin boğmaq felinə əsaslanaraq Mahmud Qaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərində boğçanın malların daşınması üçün hazırlanmış dördkünc formalı maddi element olması fikrini daha təqdirəlayiq mülahizə hesab etmək olar.

Müxtəlif parçalardan hazırlanan boğçalar məişətdə fərqli istifadə təyinatlarına malik idi. Belə ki, onlardan toy, dəfn mərasimlərində, hamam ləvazimatlarının, habelə evdə bir çox əşyaların qorunub saxlanması üçün istifadə edilirdi [7, s.5]. Demək olar ki, keçmişdə bütün evlərdə boğçalar var idi. Boğçalar, əsasən, evlərdə taxçalarda yerləşdirilirdi. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda müxtəlif parçalardan hazırlanan xeyli sayda boğçalar qorunub saxlanılır. Onlar arasında görkəmli şəxslərin ailələrinə məxsus (M.F.Axunzadənin, bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin anası Şirinbəyim xanıma (şəkil 1), bəstəkar Ağabacı Rzayevanın anasına, Qarabağ

xanı İbrahim xanın ailəsinə) boğçalar da yer alır (şəkil 2).

Azərbaycan məişətində önəmli yer tutan maddi-mədəniyyət nümunələri arasında süfrələrin də özünəməxsus yeri vardır. Əsrlər boyu formalaşan milli-mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi olan süfrə mədəniyyətinin kökləri qədim zamanlardan başlamış, orta əsrlərdə inkişaf etmiş və bu gün də qorunub saxlanılmaqdadır. Zəngin xammal ehtiyatına malik olan Azərbaycanda müxtəlif növ hörmə və toxuma məmulatından olan süfrələrdən də istifadə olunmuşdur. Uğur və əmin-amanlıq rəmzi kimi qəbul edilən süfrələrdən ilk dəfə Misirdə istifadə edilmişdir. Süfrələr öz bədii-dekorativ görünüşü ilə hər bir xalqın tarixini, mədəni ənənələrini və sənət bacarıqlarını özündə əks etdirir.

Keçmişdə ailənin bütün güzəranı döşəmə üzərində keçirdi. Belə ki, adətən, döşəmə suvanıb şirələnər, ailənin maddi imkanından asılı olaraq döşəməyə xalça-palaz salınar, üstünə mütəkkə-döşək dəstləri qoyurdular. Bu zaman yemək də döşəmə üzərində icra olunardı. Yemək zamanı ortalığa açma (dəstərxan) və ya qələmkar süfrələr salınardı. Ailədə mövqeyindən və yaşından asılı olaraq hər kəsin süfrədə öz yeri olurdu. Evin yuxarı başında ailə başçısı üçün mütəkkə və balış qoyulurdu.

Tarixən Azərbaycanda süfrənin müxtəlif növlərindən istifadə edilmişdir. Basmanaxış üsulu ilə hazırlanmış qələmkar süfrələr, çit parçadan hazırlanmış dəstərxan süfrələr, yun və ipək parçalardan hazırlanmış açma süfrələr, lifli bitkilərdən hazırlanmış hörmə süfrələr və toxuma texnikası ilə hazırlanmış rüpuş adlanan süfrələr xalqın yemək öynəsinin həyata keçirildiyi süfrə növləri olmuşdur. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda müxtəlif parçalardan hazırlanan biri-birindən gözəl xeyli sayda süfrələr qorunub saxlanılır. Onlar arasında Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızı Xurisdbanu Natəvanın ailəsinə məxsus təkəldüz tikməli (EF 8785), dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin anası Şirinbəyim xanıma məxsus tirmədən (EF 8844) hazırlanmış süfrələr muzeyin dəyərli eksponatları sırasına daxildir.

Azərbaycan xalqının məişət ləvazimatları içərisində örtüklərin də öz yeri vardır. Hazırlanma materialına, ölçülərinə və təyinatına görə örtüklər bir-birindən fərqlənir. Onlar arasında yük, güzgü, xonça, samovar örtüyü daha xarakterik məişət ləvazimatları olmuşdur. Bildiyimiz kimi, keçmiş məişətdə hər bir Azərbaycan ailəsinin evində yorğan-döşək yükü var idi. Bu yük ailənin imkanından, ailə üzvlərinin sayından və evin qonaq-qaralı olmasına görə iri və xırda həcmli olurdu. Belə yüklərin üzərini örtmək üçün yük örtüklərindən istifadə edirdilər. Yük örtükləri adətən düzbucaqlı və kvadrat formasında tikilirdi. Bu örtüklər göz qabağında olduğu üçün onların estetik görünüşü xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu, həm də ailənin imkanından asılı idi. Bəzi bölgələrdə gəlinin cehizləri arasında yük

örtüklərinin olması da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Varlı ailələrdə yük örtükləri, əsasən, bahalı parçalardan tikilirdi (məsələn, tirmə, məxmər və s.). Yük yerlərinin qabağını adətən ipək və pambıq parçalardan tikilmiş saya pərdələrlə, varlı evlərində isə tikmə naxışlarla bəzədilmiş “zərəndaz” adlanan pərdələrlə tuturdular [1, s.83]. (şəkil 3).

Xonça və samovar örtükləri adətən dairəvi və kvadrat formasında tikilirdi. Adətən bu cür örtüklərin kənarlarına ipək saçaqlar tikirdilər. Ailənin imkanından asılı olaraq örtüklərin üzəri əksər hallarda pilək tikməli olurdu ki, bu da onların estetik görünüşünə xələl gətirməyərək daha da əsrarəngiz edirdi.

Keçmiş məişətdə evlərin daxili sahmanında taxça pərdələri də önəmli rol oynayırdı. Belə ki, evlərin tikintisi zamanı səliqə-sahman yaratmaq, paltar-palaz, yorğan-döşək, qab-qacaq, saxlanc boğça, mücrü və s. kimi ev ləvazimatını yığıb saxlamaq üçün müxtəlif növ divar açıırımları: (camaxatan, taxça, dolab (xaxra), rəf (ləmə), çıraqdan və s. düzəldilirdi. Bu açıırımlar təkcə Azərbaycan deyil, bütün Şərq ölkələri üçün də xarakterik idi. Hər evdə taxça, adətən, bir cüt olmaqla, 140x80x25x30 sm ölçüdə, simmetrik şəkildə buxarı yerləşən divarın sağ və solunda düzəldilirdi [1, s.69]. Taxça pərdələrindən divar açıırımlarının (taxçaların) üzərini örtmək və həm də evin estetik görünüşü üçün istifadə edilirdi. Bu taxça pərdələri ailənin sosial vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif parçalardan hazırlanır və üzəri güləbətın, pilək və s. naxışlarla bəzədilirdi. Taxça pərdələrinin aşağı hissəsi kvadrat və ya üçbucaq formasında olurdu və həmin hissələrə saçaqlar tikilirdi ki, bu da onları daha baxımlı edirdi. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda mühafizə edilən taxça pərdələri hazırlanma texnikasına, həm də parçalarına görə biri-birindən fərqlənir (şəkil 4).

Müasir dövrdə olduğu kimi, keçmiş məişətdə də evlərin daxili sahmana salınmasında, bəzədilməsində müxtəlif divar bəzəklərindən də istifadə edilirdi. Üzəri estetik cəhətdən görünüşlü fərqli parçalardan tikilən divar bəzəkləri evin ölçülərinə uyğun olaraq müxtəlif ölçülərdə olurdu. Adətən divar bəzəklərindən kənd evlərində daha çox istifadə edilirdi. Onu da qeyd etmək ki, toxuma texnologiyasına görə digər kilim növlərindən nazik toxunması və yüngül olması ilə seçilən vərni də keçmiş məişətdə divar bəzəyi kimi istifadə olunmuşdur. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda qorunan divar bəzəkləri arasında qələmkar divar bəzəkləri xüsusi önəm daşıyır. Fars dilində qələm və kar sözlərindən yaranıb və “qələm sənəti” deməkdir [7, s.31]. Qeyd etmək ki, burada həm texnikası, həm də süjet baxımından çox əhəmiyyətli qələmkar divar bəzəkləri də mühafizə edilir. Onlar arasında üzərində Səfəvi hökmdarlarının ziyafət məclisi (EF 2617), Şərqin görkəmli şairi Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən hökmdarların adları və təsvirləri həkk edilmiş (EF 3505) qələmkar divar bəzəkləri xüsusi maraq

kəsb edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, divar bəzəkləri iri və kiçik ölçülü olurdu. Adətən kiçik ölçülü divar bəzəklərinin üzərini güləbətın, təkəlduz tikmələrlə, piləklərlə müxtəlif nəbati və həndəsi naxışlarla bəzəyirdilər. Muzey fondunda müxtəlif parçadan, ölçüdən ibarət xeyli sayda divar bəzəkləri mühafizə edilir.

Hər bir dövrdə müxtəlif sahələrdə tətbiq olunan maddi-mədəniyyət nümunələri xalqın etnoqrafiyasının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xalq məişətində istifadə edilən maddi nümunələr həm də müxtəlif sənət sahələrinin varlığını təsdiq edir.

Müasir dövrdə Azərbaycan evlərinin daxili görünüşündə dəyişikliklər özünü göstərməyə başlamışdır. Belə ki, məişət həyatında parça məmulatından hazırlanan bəzi maddi nümunələr artıq əhəmiyyətini itirmiş, milli kimlik elementinə çevrilərək muzey kolleksiyalarında dəyərləndirilmişlər. Evlərin daxili sahmanında baş verən dəyişikliklər də xalqın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı, təsərrüfat fəaliyyəti, xalqın adət-ənənələri, maddi-texniki imkanları ilə bağlı olmuşdur.

Şəkil 1

Şəkil 2

Şəkil 3

Şəkil 4

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 397 s.
3. Əliyeva G. Azərbaycan bədii parça və tikmələri. Bakı: Elm, 1990, 175 s.
4. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Arxeologiya Fondu inventar 27375.
5. Mustafayev A. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Nurlan, 2001, 440 s.

6. *Mustafayev A.* Azərbaycanın maddi mədəniyyəti tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 420 s.
7. *Qarayeva N.* Boğçalar. Kataloq. Bakı: Aspoliqraf LTD, 2024, 93 s.
8. *Gülensoy T.* Türkiyə Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi, Sözlüğü: 2 cildde, I c., Ankara, 2007, 608 s.
9. *Ögel B.* Türk Kültür tarixinə giriş: 9 cilddə, I c., Ankara, 1987, 495 s.
10. *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе: в 2-х томах, Т.1, СПб, 1890, 296 с.
11. *Marks K., Engels F.* Seçilmiş əsərləri: 3 cilddə, II c., Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1980, 589 s.

Redaksiyaya daxil olub 05.05.2025